

Přínos historické archeologie k výzkumu zaniklých středověkých osad v Evropě

ROSTISLAV NEKUDA

Téma, které jsem si zvolil, je již delší dobu předmětem historicko-archeologického bádání téměř ve všech evropských zemích. Dokladem toho je jak naše, tak i mezinárodní literatura. Pokusím se v tomto příspěvku shrnout dosavadní výsledky výzkumů v jednotlivých zemích a přínos historické archeologie k řešení této problematiky v Československu.

Problém zaniklých středověkých osad byl až do nedávna převážně předmětem studia sídelní geografie a hospodářských dějin. Mnoho práce na tomto úseku vykonali zejména geografové němečtí, kteří sledovali nejen vesnice, ale i k nim příslušná pole, takže rozlišují *Ortswüstung* a *Flurwüstung*. Obsáhlou evropskou literaturu k této otázce a k celkovému studiu dějin osídlení shrnul a kriticky zhodnotil M. Štěpánek v článcích: *Plužina jako pramen dějin osídlení* (ČsČH 15, 1967) a *Strukturální změny středověkého osídlení I, II* (ČsČH 17, 1969). Z novějších prací zaslouží zvláštní pozornosti obsáhlý příspěvek H. Quirina (1973), který je přehledem výsledků dosavadního bádání o zaniklých sídlištích a pustých polích na území středního Německa. Metodicky zvlášť cenná je kapitola zabývající se kartografickou dokumentací. Komplexním pohledem na problematiku zaniklých sídlišť je dvousvazkové dílo W. Janssena (1975): *Studien zur Wüstungsfrage in fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelnordrand*. Je to významná práce v evropském bádání o zanikání středověkých sídlišť, neboť autor řeší tuto problematiku z hlediska historie, archeologie, filologie a sídelní geografie. Kromě zaniklých osad a pustých polí zahrnuje do pojmu zaniklých sídlišť také zaniklé dvory, mlýny, opevněná sídla, řemeslnické dílny a církevní zařízení. Proces zanikání sídlišť sledoval autor od konce 2. stol. n. l. To mu umožnilo dojít k důležitému poznatku, že zanikání sídlišť se neomezuje jen na konec středověku, ale že je průvodním jevem každého osídlení. Toto široké chápání pojmu zaniklé sídliště a jeho sledování v širším časovém úseku je zvlášť důležité pro archeologickou dokumentaci vývoje osídlení. Metodicky Janssen navázal na starší práci Guyanovu (1946): *Die mittelalterlichen Wüstlegungen als archäologisches und geographisches Problem, dargestellt an einigen Beispielen aus dem Kanton Schaffhausen*. Po druhé světové válce to byla jedna z prvních prací, která se zamýšlela nad archeologickým výzkumem zaniklých osad a řešila i některé metodické otázky (např. vymezení sídliště pomocí fosfátové metody atp.).

V dokumentaci raně středověkého osídlení hraje historická archeologie podstatnou roli, neboť archeologickou metodou registruje i ta sídliště, která

v písemných pramenech nejsou vůbec zachycena. Historická archeologie je vědou historickou. Je tedy jejím úkolem prostřednictvím archeologických pramenů přispět k poznání vývoje společnosti, v případě výzkumu středověkých osad k vývoji osídlení a k osvětlení života venkovského obyvatelstva, které bylo základní třídou feudální společnosti. K zodpovězení uvedených problémů je archeologický výzkum nepostradatelný a nelze ho ničím nahradit. Povrchová dokumentace hraje sice důležitou roli, ale vše, co souvisí s tvarem vesnic, uspořádání obydlí, hospodářských budov, výrobních zařízení atd., dá se zjistit jen archeologickým výzkumem. Z uvedených příkladů vyplývá, které problémy lze archeologickou metodou řešit a jaké úkoly připadají historické archeologii při výzkumu zaniklých středověkých osad.

Také v evropské historické vědě, zabývající se problematikou středověkých dějin, zaujímají v posledních letech důležité místo práce týkající se otázky zaniklých osad. Svědčí o tom mimo jiné i jednání na mezinárodních kongresech historických věd v Paříži v r. 1950, v Římě 1955 a v Mnichově 1965. Zvláště mnichovský kongres byl plně zaměřen na řešení otázky zaniklých vesnic v evropských hospodářských dějinách 11.–18. století. Výsledky tohoto kongresu shrnuje obsáhlý sborník (má 619 stran) *Villages désertés et histoire économique XIe–XVIIIe siècle*, vydaný šestou sekci École pratique v Paříži 1965. Tento sborník je důležitý i pro archeology, neboť je v něm věnována pozornost metodickým problémům při zjišťování a zkoumání zaniklých osad včetně archeologického výzkumu. Z evropských zemí jsou ve sborníku zastoupeny: Anglie, Francie, Španělsko, Itálie, Řecko, Německo, Dánsko, Norsko, Švédsko a Polsko. Ve sborníku postrádáme výsledky výzkumů z našich zemí, i když v té době bylo u nás již publikováno několik prací, zabývajících se tematikou zaniklých osad (např. Roubík 1959, Nekuda 1961, Polla 1959). Je škoda, že v uvedeném sborníku chybí i další země (SSSR, Maďarsko), neboť pak by ještě výrazněji vyniklo, že zaniklé středověké osady souvisejí s celým historickým a hospodářským vývojem a že jsou závažným problémem evropských dějin.

V současné době možno právem konstatovat, že středověká archeologie v Anglii stojí v čele evropského výzkumu. V žádné zemi nebylo doposud vydáno takové dílo, jakým je obsáhlá publikace „Deserted Medieval Villages“ od M. Beresforda a J. G. Hursta (1971), které je stěžejní prací pro výzkum zaniklých středověkých osad v Evropě.

Počátky archeologického výzkumu zaniklých středověkých osad v Anglii spadají již do konce 18. století. Největší pokrok však byl učiněn až po druhé světové válce, kdy byla založena společnost pro středověkou archeologii (Society for Medieval Archeology) a skupina pro výzkum zaniklých středověkých osad (The Deserted Medieval Research Group), založená v Londýně r. 1952. Ve skupině jsou zastoupeni historikové, archeologové, geografové a architekti. O všech výzkumech jsou podávány každoročně zprávy (Annual Report). V posledních letech jsou obsahem těchto zpráv i informace o výzkumech na evropském kontinentě. Registrace lokalit zaniklých osad je soustředěna v ministerstvu veřejných prací (Ministry of Public Building and Works), v oddělení ochrany památek. U každé lokality je její popis, historické prameny, archeologické nálezy a letecký snímek. Po této stránce je v Anglii nejlépe provedena dokumentace zaniklých osad.

Publikace *Deserted Medieval Villages* shrnuje výsledky archeologických výzkumů z 290 lokalit. Toto úctyhodné množství výzkumů je solidním podkladem pro studium vývoje domu, hospodářských objektů, pro dějiny osídlení a pro sociální a hospodářské dějiny venkovského obyvatelstva. Výzkum je prováděn po celé zemi, aby bylo možno zjistit typy sídlišť v různých geografických

podmínkách. Je pochopitelné, že v tak velkém množství výzkumů jsou kvalitativní rozdíly. Proto věnoval J. G. Hurst pozornost metodice výzkumu a jeho rozsahu. Zejména předválečné, ale i některé poválečné výzkumy byly neuspokojivé pro nevhodnou techniku výzkumu. Zvláště metoda sond se ukázala při výzkumu sídlišť nevhodnou, neboť nebyla schopna postihnout jak celé objekty, tak i vztahy k okolí. Mnohem vhodnější je plošný odkryv velkého rozsahu. Příkladem takového výzkumu je lokalita Wharram Percy, kde systematický plošný odkryv probíhá od r. 1950. Výsledkem plošných odkryvů jsou zvláště dobře dokumentovány půdorysy domů, jimž je věnována podstatná část statí J. G. Hursta. Konstatuje, že rolnický dům v Anglii od anglosaského období až do 12.–13. století byl postaven buď ze dřeva (kúlové stavby), nebo z hlíny, nebo z rašeliny. Kámen jako stavební materiál se objevuje v rolnických domech až ve druhé polovině 12. století. Podobně jako na evropském kontinentě byly domy anglosaského období jednak zahloubené (zemnice, polozemnice), jednak stavěné na povrchu. O zahloubených chatách J. G. Hurst soudí, že patřily chudším rolníkům, nebo že tyto zahloubené objekty mohly sloužit i výrobním účelům, zejména tkaní.

Podobně jako ve střední Evropě jsou také v Anglii v období 12.–13. století zjišťovány závažné změny ve výstavbě středověkých vesnic. Charakteristickým znakem těchto změn je přechod od dřevěných ke kamenným stavbám. J. G. Hurst soudí, že tento přechod může být výsledkem celé řady sociálních a ekonomických faktorů.

Vývoj zemědělské usedlosti ve středověku je archeologickými výzkumy dobře osvětlen. Obydlím nejnižších sociálních vrstev byla jednoduchá jednoprostorová nebo dvoupřestorová chata (tzv. peasant cot), k níž náležela malá pomocná kolna, která byla snad pokračovatelkou předchozí zemnice. Další vývoj vedl k typu tzv. dlouhého domu (long house, longus domus). Tento dům byl trojdílný, takže pod jednou střechou soustřeďoval jak část obytnou, tak i hospodářskou (chlév). Navzájem byly odděleny příčnou chodbou. Typ dlouhého domu je pokládán za typický dům středověkého rolníka, který mohl mít dobytek ve stáji, nebo obilí do zásoby.

Třetí typ usedlosti spočíval v prostorovém oddělení obytných a hospodářských budov tzv. farma. Hlavní budovou usedlosti byl dům. Stodola a chlév se staly samostatnými budovami. Tyto tři budovy mohly mít různé vzájemné seskupení – nejčastěji do háku. Tento tvar měl další vývoj v obestavení dvora z více stran. Zídka nebo plot ohraničovaly pak volnou stranu dvora.

Z vnitřního vybavení domů postihují archeologické výzkumy nejčastěji otopná zařízení. Všeobecně bylo v anglických středověkých vesnických domech rozšířeno ohniště. Jeho tvar byl různý. Od jednoduchého zahloubení v podlaze k solidně zbudovanému z jílu a kamenů. Kromě otevřeného ohniště patřila v některých oblastech k vnitřnímu vybavení domů také pec.

Podlahy byly většinou hliněné nebo vyložené kameny. Ve dvou případech byly nalezeny stopy podlahy dřevěné. Ještě méně archeologických dokladů bylo zjištěno pro konstrukci střechy a způsobu zastřešení. Z malé životnosti rolnických domů J. G. Hurst soudí, že musely být zastřešeny zcela povrchně.

Pro vývoj půdorysů středověkých vesnic je velmi závažné zjištění, že plán vesnic nebyl stabilní, ale že se během času měnil. Rolnické domy neměly stálé místo. V mnoha osadách proběhla přestavba jednou za generaci na zcela nových základech a velmi často i jinak orientovaná. Klasickým příkladem je lokalita Wharram Percy, kde domy změnily směr až o 90 stupňů. Je to těžké pochopit, protože přirozenější by bylo použít dřívějších základů. Pozornosti si zaslouží zvláště ty změny, kdy ze dvou usedlostí vznikla jediná. Středověká ves-

nice se neustále měnila. Nešlo přitom pouze o přebudování nebo slučování jednotlivých usedlostí, ale o komplexní přepracování plánu celé vesnice. Ani kostely neměly stálé umístění a byly často stavěny nové s přestavbou celé vesnice.

Pro pochopení ekonomického vývoje vesnice je důležité sledovat i šlechtické sídlo, případně i kostel. Takto vedený archeologický výzkum má možnost postihnout dvě sociální složky (sídlo + vesnice) a jejich projev v hmotné kultuře. Na lokalitách zaniklých osad v Anglii bylo dosud prozkoumáno 22 kostelů.

Z uvedených příkladů jasně vyplývá, že výzkum zaniklých středověkých osad v Anglii je významným přínosem pro studium vývoje středověké společnosti a zejména životních podmínek středověkého rolníka.

Vedle práce archeologů zaslouží pozornost také studie anglických historiků, především M. Beresforda (1957, 1965a, 1965b). Hlavní příčinu pustnutí anglického venkova vidí v zakládání pastvin pro ovce a ve shánění venkovského obyvatelstva z půdy. Řada středověkých osad zanikla proto, že majitelé půdy rolníky nepotřebovali. Zaniklé středověké osady v Anglii jsou odrazem konfliktu, který se projevil zejména ve výrobních vztazích, kdy velké masy lidí byly násilně odtrženy od svých existenčních prostředků a vrženy na trh práce jako proletáři (K. Marx).

Zaniklé středověké osady na území Francie byly až do nedávna studovány jen na základě pramenů písemných. Příčiny zániku byly spatřovány ve válečných událostech, zvláště pak ve válce stoleté. Novější práce však prokázaly, že vesnice zanikaly i v období 11.–13. století (např. H. Dublend, 1959). Nedostatky v řešení problematiky zaniklých středověkých osad se snaží překonat střediska výzkumu pro historická studia v Paříži (6. sekce École Pratique des Hautes Études), Caen a Aix-en Provence. V programu těchto středisek je výzkum osídlení archeologickou metodou. Ve spolupráci s polskými archeology (pod vedením W. Hensla) byly v šedesátých letech zahájeny výzkumné práce na několika lokalitách zaniklých osad. Výsledky výzkumů dosažené na 4 lokalitách (Montaigut, Saint-Jean de Froid, Dracy a Condorcet) byly již také publikovány ve dvou svazcích pod názvem „Archéologie du Village Déserté“ (1970).

Na lokalitě Montaigut (asi 55 km severovýchodně od Toulouse) stál ještě kostel, poslední doklad někdejší vesnice. Výzkumem zde byly zjištěny 3 fáze. Nejstarší sahala do 10. století. Z tohoto nejstaršího období bylo zkoumáno opevnění s valem a příkopem. Vnitřní zástavba už nebyla zjištěna, protože vše bylo zničeno požárem. Také pro druhou fázi, datovanou do 11.–12. století, bylo charakteristické opevnění, jež možno označit jako šlechtické sídlo. Do zbytku valu byla vestavěna obranná zeď, která ohraničovala dům a hospodářskou část šlechtického sídla. Zánikový horizont druhé fáze se vyznačoval destrukční vrstvou zdiva a srovnáním valu a příkopu. Třetí fáze obsahovala osídlení 13.–14. století, ale také nejmladší fázi ze 16.–17. století.

V nálezovém souboru je nejvíce zastoupena keramika, zvláště hrnce s výlevkou a s uchama, dále železné předměty, zvířecí kosti, sklo a zbraně.

V létech 1964–1967 probíhal archeologický výzkum zaniklé vesnice Saint-Jean-le-Froid, která ležela ve výšce 985 m n. m. Zbytkem osídlení tam je malá rolnická usedlost a ještě viditelné trosky kaple. První zmínka o vesnici pochází z r. 1099. Archeologický výzkum se zaměřil na opevnění vesnice, po němž zůstal ještě viditelný val, dále na vlastní vesnici a hřbitov s kostelem.

Výsledkem archeologického výzkumu bylo zjištění, že nejstarší kostel vznikl v 11. století. Měl patrně ještě staršího předchůdce, který byl postaven ze dřeva. Byla to vesnice malá, se čtyřmi usedlostmi. Hlavní obživou byl patrně chov dobytka. Dále byl ve vsi kovář, hrnčíř a mědikovec (nález peci na tavení

mědi nebo bronzu). Opevnění vzniklo až po r. 1282. Kolem vesnice byla vybudována kamenná zeď, příkop a val. Nejmladší nálezy pocházejí z 15.–16. století.

Další zkoumanou vesnicí byla Condorcet, ležící asi 50 km od města Orange. Je jistě pozoruhodné, že tato vesnice byla ještě na začátku 20. století částečně obydlena. Písemné zprávy o této vesnici jsou však již z 10. století. Výzkumem byla zachycena zatím jen malá plocha 400 m².

V Burgunsku asi 55 km od Dijonu byla zkoumána zaniklá vesnice Dracy. Z písemných pramenů je o ní známo, že tam bylo r. 1285 15 domů (ohnišť), tj. asi 50–70 obyvatel, v letech 1393–1400 jen 4 ohniště a r. 1423 byla ves pustá. Výzkumem byla zachycena jen část vesnice – celkem 6 domů. Množství nálezů svědčí o vzniku středověké vesnice na konci 12. nebo na začátku 13. století.

Z uvedených příkladů archeologického výzkumu zaniklých středověkých osad ve Francii vyplývá, že dosavadní poznatky neposkytují ještě dostatečný obraz o středověké vesnici. To vyjádřil závěrem také W. Hensel, když charakterizoval výzkumy v uvedených čtyřech lokalitách jako útržkovité modely minulosti, nikoliv věrně fotografie. Třeba zvlášť ocenit bohatou dokumentaci výzkumů, publikovanou na volných listech v samostatném svazku. Výzkum zaniklých středověkých osad ve Francii je příkladem úspěšné mezinárodní spolupráce na poli historické archeologie.

Archeologické výzkumy zaniklých osad na území Německa přinesly cenné doklady především pro období raného feudalismu. Jedna z nejstarších slovanských osad ze 7. až začátku 8. století byla prozkoumána v Dessau-Mosigkau (B. Krüger, 1967). Sídliště uspořádané do tvaru podkovy se skládalo z 5–7 malých domů. Podobné uspořádání bylo zjištěno na lokalitě Krummen Fen v Berlíně-Zehlendorfu (A. v. Müller, 1971). Šest zemědělských usedlostí z období druhé poloviny 12. až začátku 13. století bylo ohrazeno ploty a vytvářelo půdorys podkovy. Také další dvě sídliště na území Berlína Mahlsdorf a Kaulsdorf poskytly doklady o slovanské vesnici a její hmotné kultuře z období 8.–10. (Mahlsdorf) a 10.–12. století (Kaulsdorf, J. Herrmann, 1968, str. 213–218). Příkladem hromadné vesnice 7.–10. století je Tornov (J. Herrmann, 1973). V 7. století se skládala vesnice Tornov z velkodomů, které stály uprostřed dvora a kolem nich se rozkládaly hospodářské budovy. V 8. století se velkodomy rozpadly a na jejich místě vznikly menší domy. V archeologických výzkumech je Tornov vzácný doklad komplexního výzkumu, který postihl změny v charakteru sídliště v rozsahu několika století.

Za průkopníka ve výzkumu zaniklých středověkých osad možno právem označit P. Grimma. Před více než třiceti lety podnikl výzkumy na lokalitách Altenrode a Hohenrode (P. Grimm, 1934, 1939). Oba výzkumy byly důležité nejen z hlediska hmotné kultury, ale i proto, že ukázaly, jaký význam má archeologie pro studium zaniklých středověkých vesnic. Zaniklé vesnice byly kladeny ve velké většině až do období pozdního středověku. Výzkum lokality Altenrode však ukázal, že toto sídliště zaniklo již ve století 12.

Jeden z největších výzkumů před druhou světovou válkou se realizoval v Hohenrode v jižním Harzu. Archeologickým výzkumem byly zjištěny dvě fáze: starší z 10.–12. století a mladší z 12.–14. století. Ve starší osadě byla zjištěna přítomnost slovanského obyvatelstva. Objekty starší osady byly jednak zahloubené, jednak s kúlovou konstrukcí. Ohniště bylo umístěno v rohu. Mladší osada měla objekty budované na úrovni, na kamenných podezdívkách. Obytné domy měly obdélníkový půdorys se zaoblenými rohy. Vnitřně byly domy dělené na dva prostory. Ohniště se nacházelo většinou v menší místnosti i dělicí stěny. Domy byly kolem 15 m dlouhé a jejich šíře se pohybovala mezi 7 až 8 m. Vedle obydlí byly zjištěny také hospodářské objekty jako špýchary (ty byly

zahloubené), sklepy a domy s ohništěm nebo pecí (tzv. Feuerhäuser). Ve vesnici Hohenrode bylo několik usedlostí, skládajících se ze tří objektů: domu, špýcharu a domu s ohništěm. Usedlosti byly ohraničeny malými kamennými zídkami nebo nízkými hliněnými zídkami. K opuštění Hohenrode došlo kolem r. 1400.

Další archeologicky zkoumanou zaniklou vesnicí v jižním Harzu je Königshagen. (W. Janssen, 1965.) Výzkumem byly zjištěny tři typy domů:

a) malé, pravoúhlé, nejčastěji o rozměrech 8 m × 6 m, které lemovaly okraj příkopu a respektovaly jeho zakřivení. Jejich stěny spočívaly na kamenné podezdívce, byly vypletené z proutí a omazány. Vnitřní vybavení tvořilo ohniště ohraničené plochými na hranu postavenými kameny. Některé domy byly vybavené už také kamny.

b) Usedlosti, které se skládaly jen z obytné budovy. Hospodářské stavby u nich nebyly. Ty nahrazovaly sklepy, umístěné pod obytnou částí. O těchto usedlostech Janssen soudí, že jsou dokladem sociální diferenciace na vesnici.

c) Usedlosti, skládající se z více budov. Do této skupiny patří především usedlost I, která je příkladem čtyřboké zástavby dvora. Tato usedlost se skládala z domu, který byl 9 m dlouhý a 6 m široký. Vnitřně se dělil na dvě místnosti, z nichž jedna — jizba — byla vybavena ohništěm. Na dům se napojoval chlév. Pravoúhle vůči chlévu stála úzká budova 12 m dlouhá a 4–5 m široká. Její účel není jasný. Spousta spáleného dřeva ukazovala na dřevěnou stavbu. Třetí budova se napojovala opět pravoúhle a měla rozměry 9 m × 5–6 m. Čtvrtá stavba, která uzavírala čtyřbokou formu dvora, byla zničena stavbou silnice. Z této (jižní) strany byl velmi pravděpodobně vjezd do dvora. Tato zástavba dvora odpovídá typu usedlostí z oblasti Thüringen a středního Německa. V našem prostředí je tento typ dvorové zástavby doložen na Svitavsku a Moravskotřebovsku a v jižní části Dražanské vrchoviny (V. Frolec, 1975, str. 14 až 23). Čtyřboká zástavba dvora zjištěná W. Janssenem v Königshagenu patří k nejstarším dokladům tohoto typu usedlosti ve střední Evropě.

Vedle zástavby čtyřboké byly nalezeny usedlosti ve tvaru zástavby hákové. Střed osady zaujímal kostel, kolem něhož byly seskupeny malé domy uvedené v první skupině a). Königshagen vznikl v letech 1130–1150 a zanikl na začátku 15. století. Hospodářskou základnou každé vesnice je plůžina, která u Königshagenu byla také zjištěna. Na mnohých místech byly ještě patrné dlouhé pásy polí.

Vedle zemědělství byla v Königshagenu zastoupena také řemeslná produkce jako hrnčířství, kovářství a v okolních lesích dokonce i sklářství.

Výsledky archeologických výzkumů na území jihozápadního Německa shrnul G. P. Fehring (1973). Pokusil se charakterizovat vzhled usedlosti období raného a vrcholného feudalismu. Přesto, že byla získána na jednotlivých sídlišťích řada objektů (zemnice, povrchové stavby, studny, pece, ohniště a ploty), nepodařilo se na žádné lokalitě zachytit usedlost jako celek z období raného středověku. Teprve z období vrcholného středověku byla zjištěna ohraničená usedlost v Sindelfingen na ploše 40 × 18 m, na níž stálo několik budov. Kamenné základy budov se ve venkovském prostředí objevují koncem 11. a ve 12. století. Na území jihozápadního Německa se hojně vyskytují zemnice.

Struktura zkoumaných sídlišť svědčila o zemědělském charakteru a chovu dobytka. Z řemesel byly na venkově zastoupeny hlavně hrnčířství a kovářství. Silnější hospodářsko-sociální rozdíly byly zjištěny na lokalitě Zimmern, kde byl vlastnický kostel, u něhož lze předpokládat také panské sídlo.

Stručný přehled výzkumů na lokalitách zaniklých osad v Německu podal W. Janssen (1968). V seznamu najdeme také informaci o výzkumu na švýcarském území. V tomto případě se nejedná o lokalitu zaniklé osady, ale o výzkum

na okraji dodnes existující vesnice Osterfingen (W. U. Guyan, 1950), kde byly při stavbě silnice objeveny 4 zemnice z období 10.–12. století.

Výzkumem středověkých sídlišť v Dánsku se zabývá A. Steensberg (1952, 1975). Těsně před druhou světovou válkou vedl výzkum na lokalitě zaniklé osady Bolle (Jutland). Tato osada zanikla r. 1653 v důsledku založení dvora. Byly tam zachyceny půdorysy domů a železářská pec z druhé polovice 13. a začátku 14. století. Další výzkum vedl A. Steensberg v osadě Asa na zahradě hostince. Vedle mladších horizontů z let 1650–1800 byly zjištěny půdorysy středověkých budov z 13.–15. století. Systematická práce A. Steensberga přinesla značné množství archeologických pramenů k vývoji dánské vesnice, zejména při výzkumu vesnice Store Valby (A. Steensberg–J. L. Christensen, 1974). Ve třísvazkovém díle je podán vývoj vesnice od 9. do 18. století. Je to příkladná práce, v níž prameny písemné a archeologické poskytly ucelený pohled téměř na všechny úseky jak hospodářského, tak společenského života zemědělského sídla. O náročnosti archeologického výzkumu svědčí např. skutečnost, že 15cm vrstva obsahovala 4 vývojové fáze od 12. do 18. století. V této vrstvě byly velmi přesně dokumentovány půdorysy domů. Středověké domy měly obdélníkový půdorys příčně členěný na dvě nebo na tři místnosti. Rozměry dvojdílných domů činily 10×4 m, trojdílných 15×4 m.

Také vesnice Store Valby zanikla zásahem vrchnosti, která si tam založila r. 1774 dvůr.

Problematiku zaniklých středověkých osad v našich zemích mohou osvětlit poznatky z těch území, která s námi bezprostředně sousedí, jako např. Polsko, Rakousko a Maďarsko. Polská historiografie věnovala pozornost zaniklým vesnicím zejména při řešení hospodářsko-spoločenských problémů. Zaniklé vesnice spolu s pustými poli označil W. Rusiński (1962) za agrární problém Evropy v období feudalismu.

V poválečných letech byla archeologie v Polsku zaměřena převážně na zkoumání počátků měst (W. Blaszczyk, 1971) a hradišť. Při výzkumu těchto objektů bylo mnohdy zkoumáno i neopevněné sídliště. Proto většina poznatků se týká vesnice z období časného středověku. Zprávy o těchto výzkumech jsou roztroušeny v různých časopisech jako např. výzkum W. Filipowiaka (1955) na lokalitě Szczecin-Msciecino (9.–11. století), W. Szenicowa (1964) ve vsi Wesólki nebo R. Kozłowské (1964) v Piwonicách. Celý půdorys osady z 11.–12. století byl odkryt v Biskupině na stanovisku 6, kde bylo zachyceno 15 objektů, které byly seskupeny ve tvaru neuzavřeného oválu (W. a Z. Szafraniec, 1961).

Přehled hmotné kultury z vesnických sídlišť podal W. Hessel (1948, 1950, 1953, 1959). Zvláště jeho práce „*Studia i materialy do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*“ je základem k řešení vývoje osídlení. Stejně tak práce Z. Rajewského (1955) zabývající se metodikou výzkumu raně středověkých vesnických sídlišť je teoretickým základem k široce založenému výzkumu. Nutnost takového výzkumu včetně osad vrcholného středověku vyplynula z diskuse na I. kongresu slovanské archeologie ve Varšavě v r. 1965, kde podal celkový přehled o situaci ve výzkumu otevřených vesnických sídlišť 6.–13. století na území jihovýchodního Polska A. Kunysz (1968). Archeologické prameny ze 40 lokalit představují 40 chat, na 170 zásobních jam, 164 kostrových pohřbů, 5 hrnčířských a 16 železářských pecí (A. Kunysz 1968, 112–113).

Výzkum zaniklých středověkých osad v sousedním Rakousku je na samém počátku. Historicko-archeologickou metodou byla zkoumána drobná opevněná sídla nižší šlechty jako např. Gaiselberg (F. Felgenhauer 1973), Tábor v Garsu (A. Eibner, 1973). Ze zaniklých sídlišť byly zkoumány osady „Gang“ a osada neznámého jména v katastru obce Orth n. Dunajem v Dolním Rakousku (F.

Felgenhauer—S. Felgenhauer—Schmiedt 1969, 1968/70). Jak ukázaly výsledky výzkumu na lokalitě Gang, budou výzkumy zaniklých sídlišť na sever od Dunaje přínosem pro dějiny slovanského osídlení. Nejstarší stopy osídlení na uvedené lokalitě jsou z poloviny 11. století a svědčí o přítomnosti slovanského obyvatelstva.

Významných úspěchů ve výzkumu zaniklých středověkých osad dosáhla historická archeologie v Maďarsku. Historické prameny spolu s povrchovou dokumentací v terénu vedly k poznatku, že v raném středověku byla hustota osídlení mnohem větší (vzdálenost mezi jednotlivými sídlišti činila 1,5–2 km), než v období pozdějších včetně současnosti (okruh vzdálenosti se zvětšil na 3–4 km). Přehled výzkumů na lokalitách zaniklých středověkých sídlišť podal I. Holl (1970). Výzkumy osad z období 10.–13. století se uskutečnily na pěti lokalitách: Tiszalök-Razom, Bashalom, Doboz, Szarvas a Kardoskút. Na všech lokalitách byly zjištěny půdorysy domů, jež byly jednoprostorové, zahlobené nebo obdélníkového půdorysu. Otopným zařízením byly pece umístěné většinou v rohu. Pokud byl zjištěn vchod, býval proti otopnému zařízení (I. Holl 1970, str. 371). Téměř na všech lokalitách byly zjištěny pece volně stojící. Nalezené kúlové jámy na obvodu nebo i na střední ose půdorysu obytných objektů svědčí o překrytí sedlovou střechou. Na obvodu chat byly zjištěny stružky na odvádění vody. Obilí bylo skladováno v obilních jamách. Vzájemný vztah jednotlivých domů svědčí o nepravidelném, rozptýleném půdorysu vesnic raně středověkého období. Přesto na lokalitě Tiszalök-Rázom bylo možno pozorovat, že na několika místech stály domy těsně vedle sebe. Z tohoto seskupení vyvozuje I. Holl (1970, str. 369) domněnku, že uvnitř sídliště byl určitý řád.

Také pro pozdní období středověku byly na území Maďarska získány doklady o společenských a hospodářských poměrech na vesnici. Odkryté půdorysy domů a hospodářských objektů naznačují pravidelnost a plánovitost zastavby, což lze pozorovat zvláště na půdorysech osad Móric (15.–16. století), Csút (15. století) a Nyársapát (15.–17. století). Osada Móric vznikla na začátku 15. století a na začátku 17. století zanikla. Výzkumem bylo objeveno 21 domů, které v půdoryse tvořily tvar nepravidelného trojúhelníka. Vzdálenost mezi jednotlivými domy činila 40–60 m. Půdorysy domů byly obdélníkového tvaru o rozměrech 17–21 m v délce a 4–6 m v šířce. Příčně byly členěné na tři prostory. Střední místnost byla vybavena otevřeným ohništěm a je interpretována jako kuchyň. Také druhá místnost byla otápěna a to pecí, která byla vytápěna ze střední místnosti. Třetí místnost byla bez otopného zařízení a plnila funkci komory nebo i chléva.

Pro sociální diferenciaci vesnice přinesl nejvíce výzkum v Nyársapát. Domy stály ve dvou řadách podél potoka. Uprostřed byl kostel. Domy byly těsněji vedle sebe — vzdálenost mezi nimi činila v průměru 20 m. Domy byly jednak jednoprostorové, jednak dvojprostorové a několik bylo také trojprostorových. Různost půdorysů se odrážela také ve stavební technice (stěny vypletené proutím a omazané, kamenné základy, nabíjené stěny). Tato vesnice existovala již ve 13. století a r. 1658 při tureckém vpádu zanikla. (I. Holl, 1970, 374–375).

Výsledky archeologických výzkumů zaniklých vesnic v Maďarsku jsou důležitým pramenem pro sledování kulturní kontinuity a tradice v rámci střední Evropy a zvláště Podunají.

Ve výzkumu středověké vesnice dosáhla pozoruhodných výsledků archeologie sovětská. Dokladem systematické práce ve výzkumu raněfeudální ruské vesnice jsou již tři svazky nazvané „Очерки по истории русской деревни X.—XIII. в.в.“ za redakce B. A. Rybakova. Součástí I. svazku jmenovaného sborníku je přehled o osídlení staré Rusi od A. V. Uspenského a M. V. Fechnerové (1956). Archeo-

logickými nálezy je dokumentováno 371 sídlišť. Staroruské vesnice se rozkládaly převážně na březích řek a jezer, neboť vodní toky byly důležité dopravní cesty. První svazek obsahuje dále studie o zemědělství a chovu dobytka, o lovu, rybolovu a brtnictví. Druhý svazek (1959) „Očerků“ obsahuje pojednání o podomácké výrobě, vesnickém řemesle a obchodu, o tkalcovství, o zpracování kůže, dřeva, železa a keramiky. Třetí svazek (1967) pojednává o záušnicích, nákrčnicích a hřivnách, o náprsních a pásových přívěscích, o rolníckých o podkovovitých a prstencových sponách, o náramcích a prstenech. V závěru třetího svazku hodnotí M. V. Fechnerová dosavadní výzkumy a hmotné prameny.

Soustavným průzkumem několika okresů severozápadní Rusi bylo pracovníky Státního historického muzea v Moskvě objeveno, povrchově prozkoumáno a v jednotlivých případech prokopáno kolem sto osmdesáti zemědělských osad z období 10.–13. století (A. V. Uspenská, 1970). Příkladem systematického výzkumu pod vedením A. V. Uspenské je sídliště Běnicy, doložené v písemných pramenech k r. 1150. Toto sídliště se rozkládalo na ploše 10 000 m². Domy byly budovány na úrovni terénu. Půdorys osady 11.–12. století byl řadový, neboť 6 domů tvořilo pravidelnou řadu podél pobřeží. Domy byly srubové o plošné výměře 20–25 m². Z vnitřního vybavení byly zjištěny pece z kamene a hlíny. Z výrobních zařízení byly zjištěny na jednom konci vesnice zbytky hrnčířské pece, na druhém konci zbytky železářské pece. Vesnice existovala ještě ve 14. až 15. století. K jejímu přeložení o půl km od řeky Protvy došlo asi v 16. nebo i v 17. století.

Také na další lokalitě – Dubno – prováděla A. V. Uspenská výzkum a zjistila doklady železářské výroby (A. V. Uspenská, 1966, 1970, str. 105). Na základě dosavadních výzkumů vyplývá, že železářská výroba byla v období raného feudalismu především na vesnických sídlištích (A. V. Uspenská, 1959).

Vesnickým osídlením na území Moldávie se zabýval I. G. Chynku (1970). Vzhledem k nedostatku písemných pramenů, jsou základem poznatků o životě vesnic 10.–15. století archeologické výzkumy. Z archeologických pramenů vyplynulo, že v osídlení Moldávie 10.–15. století jsou zastoupeny tři etnicko-kulturní skupiny, které se liší i chronologicky. První skupinu představuje východoslovanské osídlení 10.–12. století, druhou osídlení balkánsko-dunajské kultury 10.–14. století a třetí moldavské kultury 15. století.

Vesnická sídliště východoslovanského osídlení byla velmi rozsáhlá. Např. lokalita Alčedar (Rezinská oblast) byla 3 km dlouhá a 1 km široká. Uprostřed těchto sídlišť byly hrádky, kruhového nebo oválného půdorysu, chráněné valy a hlubokými příkopy. Poznatky o obydlích poskytl výzkum na lokalitě Alčedar, kde bylo odkryto několik desítek půdorysů zemnic a polozemnic vybavených pecemi. Pozoruhodné je seskupení několika obydlí a dalších budov, což je některými badateli vysvětlováno jako přezívání rodového zřízení v rámci teritoriální obcí. Kromě zemnic existovaly také povrchové stavby, které jsou interpretovány jako letní příbytky. Pece na volném prostranství sloužily patrně těmto letním příbytkům. Součástí vesnice byly také obilní jámy. Hlavním zaměstnáním obyvatel Alčedaru bylo zemědělství. Pěstovali hlavně pšenici, žito, oves, proso, hrách, z technických plodin konopí a len. Důležitou roli hrál také chov dobytka (skot, koně, prasata). Podobně jako na jiných lokalitách bylo i zde zastoupeno železářství, kovářství, ba i šperkařství.

Osídlení balkánsko-dunajské kultury je registrováno asi na stovce lokalit, z nichž 10 bylo podrobeno archeologickému výzkumu. Vesnice byly menší, např. Limbar-Keprerija u vesnice Chanska (Kotovská oblast) byla 1 km dlouhá a 0,3 km široká. Na okraji vesnice převládaly objekty spojené s železářskou a hrnčířskou výrobou.

Problematika ruské vesnice na základě archeologických pramenů do vpádu Mongolů se zabýval V. I. Dovženok (1968). Opravuje názory zakořeněné v historické literatuře, že postavení rolníka do 13. století bylo na nízké úrovni, čemuž odporují prameny archeologické. Naopak životní podmínky rolnictva v době Kijevské Rusi byly na poměrně vysoké úrovni. 13. století se stalo zlomem ve vývoji nejen zemědělských osad, ale celého hospodářského, společenského a politického života Rusi. Jak práce A. V. Uspenské, M. V. Fechnerové, tak V. Sedova (1960) přesvědčivě ukazují, že během 13. století třetina až polovina všech tehdy existujících osad zanikla. Obsáhlou studii k problematice zanikání středověkých osad ve východní Evropě vypracoval C. Goehrke (1968), v níž shrnuje i významný podíl sovětských archeologů na osvětlení tohoto složitého procesu.

Ve výzkumu zaniklých středověkých osad zaujímá historická archeologie v Československu v rámci celoevropském přední místo. Na nutnost výzkumu sídlišť a zvláště středověkých osad upozornil už před druhou světovou válkou J. Böhm (1938, 1939). Pro rozvoj historické archeologie v Československu a zejména pro výzkum zaniklých středověkých osad bylo důležitá konference o historické archeologii konaná 1.–2. června 1953 v Praze. Výsledkem tohoto jednání byl program zaměřený na výzkum zaniklých středověkých osad. S odstupem více než dvacetí roků možno říci, že tento program byl plněn jen částečně. Vyplývá to z kritického hodnocení Z. Smetánky (1973, str. 659), který uvádí, že středověké vesnice v Čechách se věnují 1–2 archeologové, a to ještě pokud nemají jiné úkoly. V tomto směru není situace na Moravě a na Slovensku o nic lepší. Bylo-li přesto dosaženo dobrých výsledků, mají o to zásluhu vedle úsilí jednotlivců i každoroční celostátní konference k problematice zaniklých středověkých osad pořádané pravidelně od r. 1969. Referáty přednesené na těchto konferencích jsou zpravidla vydávány tiskem. Doposud vyšly příspěvky z II. celostátní konference v Brně v Časopise Moravského muzea, vědy společenské 55, 1970, str. 7–119, z třetí v Uherském Hradišti ve dvojsvazkovém sborníku „Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů“, z páté celostátní konference v Solenicích v Archeologických rozhledech 27, 1975, č. 3. V příspěvcích jsou obsaženy jednak dílčí zprávy z jednotlivých výzkumů, jednak i přehledy dosažených výsledků (V. Nekuda 1970, 1971, 1973, Z. Smetánka, 1971, 1972, 1975, A. Habovštiak, 1971, 1975).

Výzkumu zaniklých středověkých vesnic v Čechách věnoval mnoho pozornosti Z. Smetánka. Jeho zásluhou získáváme přehled o stavu výzkumu a hmotné kultuře zemědělských osad v období 10.–15. století (Z. Smetánka 1965). Z praktického provádění archeologických výzkumů na sídlišťích poznal, že systematické velkoplošné odkryvy nám sice dávají nejbezpečnější informace o jednotlivých objektech a jejich vzájemných vztazích, ale doba potřebná k takovému výzkumu je nesmírně dlouhá. Proto klade důraz také na povrchový průzkum, jemuž věnoval pozornost i po stránce metodické (Smetánka 1970a). Uvedené práce spojené s povrchovou dokumentací jsou základním předpokladem pro vypracování atlasu zaniklých středověkých osad (V. Nekuda 1975b, 325–327, E. Černý 1973, 1975, 318–323). Výzkum na lokalitách zkoumaných v Čechách měl převážně záchranný charakter. Řada poznatků byla získána jak o vesnici raněstředověkého období (Bylany, Kojice, Kostelec n. O., Krašovice, Opatovice), tak i z období vrcholného feudalismu (Bratronice, Dřetovice, Štíhlíce, Kravín, Svídna). Nejrozsáhlejší výzkum vedl A. Hejna (1964) v Krašovicích. Na ploše 10 000 m² bylo odkryto 52 objektů většinou zahloubených a nepravidelných tvarů. Přes nepravidelnost lze z celkového plánu pozorovat, že zahloubené objekty vytvářely určitá seskupení. Zvláštní postavení zaujímal

objekt č. VIII/58, který měl obvodové kamenné zdivo. Výzkumem byla zachycena jen část sídliště z konce 12. a začátku 13. století.

Nejlepší doklad o vzhledu středověké usedlosti poskytl výzkum na lokalitě Svídna. Plocha dvora byla obestavěna budovami se tří stran, čtvrtá strana byla uzavřena zídou s průjezdem do dvora. Na západní straně dvora byl dům, ke kterému přiléhala budova interpretovaná Z. Smetánkou (1972) jako stáj pro koně. Dům byl trojdílný se síní uprostřed, do níž vedl vchod ze dvora. Na jižní straně síně se nacházela jizba vybavená pecí, na opačné straně vedl ze síně vchod do třetí místnosti, která plnila funkci komory. Z vnější strany přiléhal ke komoře nepříliš hluboký, úzký sklep přístupný ze dvora. Na severní straně uzavírala plochu dvora zídka s průlomem pro vjezd do zahrady a s čtvercovitým půdorysem špýcharu. Východní stranu dvora ohraničovaly tři prostory hospodářských budov.

Ve výzkumu středověké vesnice v Čechách je právem kladen důraz na starší období, tj. 10.–13. století, neboť „bez znalosti starších období nelze pochopit proces vytváření vrcholně feudální vesnice“ (Z. Smetánka, 1975, str. 287).

Základem ke studiu zaniklých středověkých osad na Moravě je práce V. Nekudy (1961) „Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu“. Kromě seznamu zaniklých osad, jichž je na Moravě na 1400, bylo v naší historické literatuře poprvé poukázáno na to, že problém zanikání osad v období feudalismu je problémem celoevropským, že vesnice zanikaly v průběhu celého feudalismu a že zánik osad nebyl jen důsledek válečných událostí, ale i odraz materiálních podmínek života feudální společnosti a průvodní jev strukturálních přeměn i krize feudalismu. V této knize byl rovněž zdůrazněn význam historické archeologie při výzkumu zaniklých osad (Nekuda 1961, str. 181–190).

Z výzkumů zaniklých osad na Moravě zaujímají přední místo výzkumy historicko-archeologického oddělení Moravského muzea v Brně, na lokalitách Pfaffenschlag, Mstěnice a Teplany. Lokalita Pfaffenschlag (Nekuda 1975a) představuje uzavřený celek. Je to zatím jediný výzkum na našem území, kde byl získán půdorys celé středověké osady a podstatná část půdorysu osady mladohradištní. Archeologické prameny získané na této lokalitě jsou důležitým základem pro osvětlení hospodářských a společenských podmínek. Vypovídací hodnotu archeologických pramenů zvyšují pylová, dendrologická, archeomagnetická, metalografická analýza a petrografický rozbor stavebního materiálu.

Půdorys středověké vesnice Pfaffenschlag představuje krátkou dvojřadou lesní lánovou ves. Vesnice se rozkládala na ploše 140 m × 105–120 m, po obou březích Slavonického potoka. Většina domů měla vůči potoku štítovou orientaci. Ve vsi bylo objeveno celkem 16 domů, z nichž 10 mělo půdorys trojdílný, 5 domů bylo dvojdílných a 1 mlýn. Typ domu byl závislý na ekonomickém postavení jeho držitele. Také počet hospodářských objektů v jednotlivých usedlostech nebyl stejný. Nejpočetnější skupinu poddaných představovali sedláci. K nejhudší vrstvě ve vsi patřili podsedci, kteří bydleli v malých dvojdílných domech bez hospodářského příslušenství.

Nálezový soubor získaný při výzkumu Pfaffenschlagu (keramika, železné předměty, kamenné nástroje) představuje důležitý chronologický základ pro studium hmotné kultury nejen na jihozápadní Moravě, ale i pro přilehlou oblast rakouského Waldviertlu.

Mnohem významnější místo ve výzkumu zaniklých osad na Moravě zaujímá lokalita Mstěnice. Výzkum této lokality je součástí státního plánu základního výzkumu v oblasti společenských věd. Systematický výzkum tam probíhá od r. 1960. Na této lokalitě lze sledovat vývoj vesnického sídla od středohra-

dištního období až do vrcholného feudalismu, od teritoriální občiny až k vydělování individuálních usedlostí. Pro starší období jsou charakteristické zahloubené objekty (V. Nekuda 1973), zatímco středověká osada byla budována na úrovni terénu s kamennými základy. Dosavadní výzkum přinesl doklady trojdílných domů tzv. komorového typu (Nekuda 1971, 1972). Středověká vesnice představuje dvě společenské vrstvy: sídla drobného feudála (hrádek, tvrz, dvorec) a poddanské usedlosti. Archeologické prameny dokumentují přestavbu sídliště a tím i dobu hospodářských přeměn. Vedle zemědělské výroby bylo ve Mstěnicích zastoupeno také hrnčířství (V. Nekuda 1963), železářství a kovářství.

Výzkum na lokalitě Teplany (v katastru obce Vranovic, okr. Brno-venkov) byl menšího rozsahu. Odkryvem v r. 1970 bylo zjištěno několik objektů sídelních i hospodářských. Sídelní objekty byly nadzemní i zahloubené. Z hospodářských objektů bylo prozkoumáno 8 zásobních jam (P. Michna—J. Unger 1971).

K systematicky zkoumaným středověkým osadám patří dále lokalita Konůvky v katastru obce Heršpice, o. Vyškov. Tento výzkum městského muzea ve Slavkově vedený od r. 1960 D. Šaurovou přinesl doklady tříprostorových domů, které tvoří v půdoryse tvar písmene L, tzv. zástavba háková. Kromě poddanských usedlostí byla zkoumána také tvrz a sakrální stavba, v jejíž blízkosti byly objeveny i kostrové hroby. Výzkum na této lokalitě zachycuje vesnické sídliště z druhé poloviny 13.—15. století (D. Šaurová 1971).

Systematický výzkum provádí též Slováké muzeum v Uherském Hradišti pod vedením R. Snášila na zaniklé osadě Záblacany v katastru obce Polešovic, okr. Uh. Hradiště. Výzkum na tomto sídlišti přinesl závažné doklady o vývoji vesnického sídla od 8. století do poloviny století 13. Pozoruhodné je zjištění, že uvnitř osady byl pohyb jednotlivých sedlišť. Z obytných objektů byly zachyceny srubové stavby se zahloubeným podložím s ohništěm umístěným proti vchodu. Srubové stavby na úrovni byly jednak jednoprostorové, jednak i dvojprostorové. Charakter osídlení v Záblacanech je řemeslnicko-zemědělský neboť tam byly nalezeny doklady o výrobě železa, keramiky a pece na pálení vápna (Snášil 1971, 1975).

Na severní Moravě je zkoumána raněstředověká osada z 9.—13. století v katastru města Mohelnice. Osada se rozkládala po obou stranách potoka Újezdky. Na prozkoumané ploše (7000 m²) bylo zjištěno na 200 jam, jámy kůlové a nepravidelné shluky kamenů, z nichž některé možno považovat za podklad srubových konstrukcí. Osada nebo jednotlivé sídelní jednotky byly podobně jako v Záblacanech překládány v rámci sídliště. Osada byla specializována na výrobu keramiky (V. Goš 1970, 1971, 1975).

Církevní stavby v zaniklých osadách byly zkoumány na lokalitě v trati „Klásterka“ u Pohořelic (J. Unger 1971) a v Koválově, v katastru obce Žabčic, okr. Brno-venkov. V Koválově stávalo také sídlo drobného feudála (J. Unger 1976).

Příkladem výzkumu zaniklých osad ve vymezeném regionu jsou práce E. Černého (1973) pro Drahanskou vrchovinu a Z. Měřinského (1975) pro panství kláštera oslavanského. Oba badatelé přinesli zcela nové poznatky jak o struktuře sídel, tak i o struktuře kulturní krajiny ve středověku.

Poznatky o zaniklých středověkých osadách na Slovensku se opírají jen o částečně prozkoumané lokality. Konkrétní doklady o osadách raněstředověkého období shrnul A. Habovštiak (1973, 1975). Počet lokalit, na nichž byl podniknut archeologický výzkum, je 24. Přesto nelze z těchto výzkumů načrtnout přesnější obraz o velikosti a vnitřním uspořádání středověké vesnice. Pokud se týká obydlí, je pro období 11.—13. století typická polozemnice. Vý-

zkumy na lokalitách Nitrianský Hrádok, Bešeňov, Chotín, Bohatá, Paldomb zachytily jednoduché polozemnicové typy příbytků s kůlovou konstrukcí stěn. Domy s kamennými základy byly nalezeny v hornatějších částech Slovenska (Spišský Hrušov, Miloj).

Z období vrcholného feudalismu byla zkoumána vesnice Zalužany na Spiši, kde byly odkryty základy kostela, tvrze a dvorce (B. Polla 1962).

Sakrální stavby byly zkoumány na lokalitách zaniklých osad Keresztúr (katastr obce Malý Horeš), V Dolných Strhároch, v Chotíně, v Bohatě, v Dučovom a na řadě dalších lokalit (A. Habovštiak 1973, str. 18). Celkem bylo na Slovensku zkoumáno 37 kostelů, z nichž 22 bylo zcela zaniklých a tedy neznámých. Prostřednictvím těchto výzkumů byla zjištěna řada dosud neznámých zaniklých osad.

Závěr

V tomto pojednání jsem podal přehled výzkumu zaniklých středověkých osad v Evropě postupně od Anglie až po SSSR. Vzhledem k tomu, že problematika zaniklých osad je nesmírně široká, omezil jsem se na základní literaturu z oblasti historické archeologie. Ve všech zemích plní historická archeologie důležitý úkol v dokumentaci vývoje osídlení. Zejména obraz osídlení v období raného feudalismu je silně závislý na výsledcích archeologických výzkumů a povrchové dokumentaci. Proces zanikání osad podložený archeologickými prameny získává na přesnosti a úplnosti. Na tomto úseku zbývá historické archeologii i v našich zemích ještě mnoho nesplněných úkolů, zvláště pokud jde o středověkou kolonizaci (M. Štěpánek 1973, str. 113). Zkoumání této problematiky metodou historicko archeologickou musí vést k mnohem spolehlivějším závěrům.

Dalším úsekem studia středověké vesnice je její forma a vnitřní struktura. Řešení těchto otázek je bez archeologického výzkumu zaniklých osad nemožné. Moderně vedené výzkumy zaniklých sídlišť přinášejí celkový obraz prostředí a života středověké vesnice.

Rozdílnost údajů z jednotlivých zemí vyplývá ze stavu výzkumů a zpracování dosažených výsledků. Tato práce si nečiní nároky na úplnost, ale poskytuje základní informace o tom, co bylo doposud ve výzkumu zaniklých středověkých osad vykonáno. Řada informací se takto dostává vůbec poprvé do naší odborné literatury. Z podaného přehledu dále vyplývá, že systematický výzkum celých vesnických sídlišť je zatím největším nedostatkem ve všech evropských zemích. Naše lokalita Pfaffenschlag je zde vzácnou výjimkou. Podstatně lépe se jeví situace ve výzkumu domu a jednotlivých usedlostí. Řada poznatků z nejrůznějších částí evropského kontinentu i britských ostrovů má vedle specifických regionálních zvláštností nápadné shody jak ve způsobu stavby, tak i v celkovém uspořádání domu i usedlosti. Týká se to jak zahloubených objektů, tak i staveb budovaných na úrovni terénu. Téměř ve všech zemích, zvláště pak ve střední Evropě, je 13. století důležitým mezníkem ve vývoji zemědělských sídlišť. Čím dále tím více se potvrzuje, že v základních otázkách byly rozhodující hospodářské a sociální poměry, a nikoliv rozdíly etnické.

Dalším přínosem historické archeologie ve výzkumu zaniklých středověkých osad je hmotná kultura v nejširším slova smyslu. Ona je nenahraditelnou ke studiu zemědělství i řemeslné výroby v zemědělském prostředí. Po této stránce byly hmotné prameny nejvíce využity v SSSR v dosavadních třech svazcích „Očerki po istorii ruskoj děrevni“, ve kterých je podán základ vý-

robní techniky. Na tomto úseku zbývá v ostatních evropských zemích ještě mnoho vykonat.

Výzkum zaniklých středověkých osad v celé Evropě přispívá značnou měrou k poznání života širokých lidových mas, jež tvořily základní třídu feudální společnosti.

Literatura

- Beresford M., 1957: *History on the Ground*, London.
- Beresford M., 1965a: *The Lost Villages of England*. London.
- Beresford M., 1965b: *Villages Désertés: Bilan de la Recherche Anglaise, Villages Désertés et Histoire Economique*, str. 533–580. Paris.
- Beresford M.—Hurst J. G., 1971: *Deserted Medieval Villages*. London.
- Blaszczyk W., 1971: *Počátky polských měst ve světle archeologických výzkumů*. Brno.
- Böhm J., 1938: O organizovaný a soustavný výzkum sídlišť. Zprávy památkové péče (dále ZPP) II, 1938, str. 135–157.
- Böhm J., 1939: O výzkum středověkých osad, ZPP III, 1939, str. 20–21.
- Černý E., 1973: Metodika průzkumu zaniklých středověkých osad a plužin na Dražanské vrchovině, Zprávy Čs. společnosti archeologické při ČSAV, Praha–Nitra–Brno.
- Černý E., 1975: Evidence zaniklých středověkých osad, Archeologické rozhledy (dále AR) 27, 1975, str. 318–324.
- Dovženok V. I., 1968: Nekotorye voprosy archeologičeskogo izučeniija drevněrusskogo sela domongolskogo vremeni, I Miedzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa.
- Dublend H., 1959: Conséquences économiques et sociales des „mortalités du XIVe siècle, essentiellement en Alsace, *Revue d'histoire économique et sociale* 37, 1959, str. 273–294.
- Eibner A., 1973: Der „Tabor“, eine mittelalterliche Wehranlage in Gars am Kamp (Niederösterreich, *Zeitschrift für Archaeologie des Mittelalters* (dále ZAM) 1, 1973, str. 111–112. Bonn.
- Fehring G. P., 1973: Zur archäologischen Erforschung mittelalterlicher Dorfsiedlungen in Südwestdeutschland, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 21, 1973, str. 1–35 (Separát).
- Fechnerová M. V., 1960: Raskopki selišča bliz Grechova ručja, Archeologičeskij sbornik 37, str. 156–166.
- Felgenhauer F., 1973: Der Hausberg zu Gaiselberg. Eine Wehranlage des 12.–16. Jahrhunderts in Niederösterreich, ZAM 1, 1973, str. 59–97.
- Felgenhauer F.—Felgenhauer S.—Schmiedt, 1969: Die Wüstung Gang, Gemeinde Eckartsau, p. B. Gänserndorf, NÖ, *Archaeologica Austriaca* 1969, str. 25–67.
- Felgenhauer F.—Felgenhauer S.—Schmiedt, 1968/70: Die Wüstung auf der Dörflerwiese bei Orth a D. Donau, NÖ, *Jahrbuch für Landeskunde NÖ*, N. F. 39, 1968/70, str. 158–184.
- Filipowiak W., 1955: Osada wczesnośredniowieczna Szczecin—Mścicecino w swietle badań w 1954 r., *Wiadomości archeologiczne* 22, 1955, str. 347–354.
- Frolec V., 1975: Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku. Brno.
- Goš V., 1970: Die Entwicklung der jungburgwallzeitlichen Besiedlung in der Gegend von Mohelnice, *Časopis Moravského muzea (ČMM)* 55, 1970, str. 37–46.
- Goš V., 1971: Slovanská osada z 9.–13. století v Mohelnici, Zaniklé středověké vesnice v ČSSR (dále ZSV), str. 155–160.
- Goš V., 1975: Osada hrncířů v Mohelnici, AR 27, 1975, str. 338–341.
- Goehrke C., 1968: Wüstungsperioden des frühen Mittelalters in Osteuropa, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 16, 1968, str. 1–52.
- Grimm P., 1934: Ein mittelalterliches Gehöft bei Altenrode, Kreis Wernigerode, *Zeitschrift des Harz-Vereins für Geschichte und Altertumskunde* 37, 1934, str. 23–27.
- Grimm P., 1939: Hohenrode, eine mittelalterliche Siedlung im Südharz, Halle.
- Guyan W. U., 1946: Die mittelalterlichen Wüstlegungen als archäologisches und geographisches Problem, *Zeitschrift für Schweizerische Geschichte* 26, 1946, str. 433–478.
- Guyan W. U., 1950: Die frühmittelalterliche Siedlung von Osterfingen (Kt. Schaffhausen), *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 11, 1950, str. 193–215.
- Habovštiak A., 1961: Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI.—XIII. storočí, *Slovenská archeológia (SlA)* 9, 1961, str. 451–482.
- Habovštiak A., 1969: Stredoslovenské dediny vo svetle doterajšieho archeologického výskumu na Slovensku, *Agrikultúra* 8, str. 67–82.

- Habovštiak A., 1971a: Archeologický výskum stredovekého obdobia na Slovensku, *SlA XIX*, str. 603–617.
- Habovštiak A., 1971b: Hmotná kultúra stredovekých osád vo svetle doterajšieho archeologického výskumu na Slovensku, *Agrikultúra* 10, 1971, str. 7–28.
- Habovštiak A., 1973: Historicko-archeologický výskum stredovekých zaniknutých dedín na Slovensku, *ZSV* 2, str. 9–28.
- Habovštiak A., 1975: Stredoveké agrárne sídliská 10.–13. storočia na Slovensku, *AR* 27, 1975, str. 297–304.
- Hejna A., 1964: Krašovice – příspěvek k výzkumu středověké vesnice v Čechách, *Památky archeologické (PA)* 55, 1964, str. 178–221.
- Hensel W., 1948: Wstep do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej. Poznań.
- Hensel W., 1950, 1953, 1959: Studia i materiały nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej. Poznań I/1950, II/1953, Warszawa III/1959.
- Herrmann J., 1973: Die germanischen und slawischen Siedlungen und das mittelalterliche Dorf von Tornow, Kr. Calau. Berlin.
- Herrmann J., 1968: Siedlung. Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe. Berlin.
- Holl I., 1970: Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946–1964, *Acta archeologica Academiae scientiarum Hungariae* 22, 1970, 365–411.
- Chynku I. G., 1970: Selskije poseienija X–XV vv. na territorii Moldaviji, *ČMM* 55, 1970, str. 47–52.
- Janssen W., 1965: Königshagen, ein archäologisch-historischer Beitrag zur Siedlungsgeschichte des südwestlichen Harzvorlandes. Hildesheim.
- Janssen W., 1968: Mittelalterliche Dorfsiedlungen als archäologisches Problem, *Frühmittelalterliche Studien*, Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster, 2, 1968, str. 305–367.
- Janssen W., 1975: Studien zur Wüstungsfrage im fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelnordrand I, II. Köln.
- Kozłowska R., 1964: Badania archeologiczne osady wczesnośredniowiecznej w Pinowicach w 1962 roku, *Sprawyoznaniu Archeologiczne XVI*, 1964, str. 224–225.
- Krüger B., 1967: Dessau – Mosigkau. Ein frühslawischer Siedlungsplatz im mittleren Elbegebiet. Berlin.
- Kunysz A., 1968: Rural early Mediaeval Settlements in South-Eastern Poland between the 6th and the 13th century, I *Miedzynar. kongres archeologii slowianskiej IV*, str. 111–118. Warszawa.
- Měřinský Z., 1975: Zaniklé osady na panství oslavanském. Disertační práce. Brno.
- Michna P.–Unger J., Záchranný archeologický výskum zaniklé středověké osady Tepľany u Vranovic, okres Břeclav, *ZSV*, str. 165–168.
- Müller A., 1971: Bericht über die Grabungskampagne 1969/70 auf der mittelalterlichen Wüstung am Krummen Fenn in Berlin–Zehlendorf, *Ausgrabungen in Berlin* 2, 1971, str. 152–154.
- Nekuda V., 1961: Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu. Brno.
- Nekuda V., 1963: Nález středověkých hrnčířských pecí na Moravě, *ČMM* 48, 1963, str. 57–81.
- Nekuda V., 1967: Zmizelý život. Brno.
- Nekuda V., 1970: Zur Problematik der Wüstungsforschung in der Tschechoslowakei. – K problematice zaniklých osad v Československu, *ČMM* 55, 1970, str. 7–20.
- Nekuda V., 1971: Výsledky výzkumu zaniklých středověkých vesnic na Moravě, *ZSV*, str. 71–88.
- Nekuda V., 1972: Středověká ves Mstěnice, *Vlastivědný věstník moravský (VVM)* 24. 1972, str. 12–47 (též sep.).
- Nekuda V., 1973a: Raně středověké typy obytných objektů ve Mstěnicích, *ČMM* 58, 1973, str. 77–96.
- Nekuda V., 1973b: Zum Stand der Wüstungsforschung in Mähren. *ZAM* 1, str. 31–57.
- Nekuda V., 1975a: Pfaffenschlag, zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno.
- Nekuda V., 1975b: K problematice atlasu zaniklých středověkých osad, *AR* 27, 1975, str. 325–328.
- Pitterová A., 1965: Vývoj základních půdorysných typů tradičního domu na území ČSSR ve světle archeologických pramenů, *Český lid (ČL)* 52, 1965, str. 275–295.
- Pitterová A., 1968: Typy nejstarších slovanských sídlišť vesnického charakteru a jejich vývoj ve světle archeologických pramenů, *ČL* 55, 1968, str. 169–179.
- Polla B., 1962: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši. (Zaluzany.) Bratislava.
- Polla B., 1973: Výstava „Zaniknuté stredoveké dediny v ČSSR“, *ZSV* 2, str. 155–161.
- Quirin H., 1973: Ista villaiacet totaliter desolata. Zum Wüstungsproblem in Forschung und

- Kartenbild. Mitteldeutsche Forschungen 74/1, Festschrift für W. Schlesinger, str. 197 až 272.
- Rajewski Z., 1955: O metodzie terenowych badań wczesnosredniowiecznych, Wiadomości archeologiczne 22, 1955.
- Roubík F., 1959: Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách. Praha.
- Rusiński W., 1962: Wüstungen, ein Agrarproblem des feudalen Europas, Acta poloniae historica 5, 1962, str. 48–78.
- Sedov V., 1960: Selskie poselenija centralnych rajonov v Smolenskoj zemlji (VIII–XV vekov), Materialy i issledovanija po archeologii SSSR 92, 1960, str. 22n.
- Smetánka Z., 1965: Současný stav archeologického výzkumu hmotné kultury zemědělských osad X.–XV. století v Čechách, Čsl. časopis historický 13, 1965, str. 239–268.
- Smetánka Z., 1970a: Zur Methodik von Feldforschungen an mittelalterlichen Ortswüstungen (Auszug aus einem Referat) – K metodice povrchového průzkumu zaniklých středověkých osad v Čechách (výťah z referátu), ČMM 55, 1970, str. 63–70.
- Smetánka Z., 1970b: Archäologische Untersuchungen mittelalterlicher Ortswüstungen in Böhmen i. J. 1969. – Archeologický výzkum zaniklých středověkých osad v Čechách v r. 1969, ČMM 55, 1970, str. 71–80.
- Smetánka Z., 1971: Archeologický výzkum středověké vesnice v Čechách v letech 1965 až 1970, ZSV 1, str. 21–34.
- Smetánka Z., 1972: Archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad v Čechách v l. 1965–71, AR 24, 1974, str. 417–427.
- Smetánka Z., 1973: Středověká vesnice ve světle archeologického výzkumu. Anglické výsledky a české problémy, AR 25, 1973, str. 655–666.
- Smetánka Z.–Klápště J., 1975: Archeologie a česká vesnice 10.–13. století, AR 27, 1975, str. 286–296.
- Snášil R., 1971: Záblačany (okr. Uherské Hradiště), ZSV 1, str. 89–116.
- Snášil R., 1975: Archeologie a vesnická sídliště 10.–13. století na Moravě, AR 27, 1975, str. 305–317.
- Steensberg A., 1952: Bondehuse og Vandmolles i Danmark gennen 2000 A I, Arkaeologiske Landsbyundersogelser I. Kobenhavn.
- Steensberg A.–Christensen J. L. O., 1974: Store Valby. Historisk-arkaeologisk undersogelse af en Nedlagt Landsby pa Sjaelland. Kobenhavn.
- Szafránczy W. i Z., 1961: Z badań nad wczesnosredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Szenicowa W., 1964: Badania archeologiczne wczesnosredniowiecznej osady we wsi Wesolki w 1962 roku, Sprawozdania Archeologiczne XVI, 1964, str. 221–223.
- Saurová D., 1971: Systematický výzkum zaniklé středověké vesnice Konůvky na Slavkovsku, ZSV 1, str. 169–186.
- Štěpánek M., 1967: Plužina jako pramen dějin osídlení, ČsČH 15, 1967, str. 725–746.
- Štěpánek M., 1969: Strukturální změny středověkého osídlení I, ČsČH 17, str. 457–488, II, str. 457–488, II, str. 649–680.
- Štěpánek M., 1973: Úkoly čsl. historiografie, str. 111–114. Praha.
- Unger J., 1971: První výsledky archeologického výzkumu středověkého objektu v trati „Klásterka“ u Pohořelic (okres Břeclav), ZSV 1, str. 161–164. – Viz též Michna.
- Unger J., 1976: Problémy výzkumu opevněných sídel drobných feudálů na Moravě, AR 28, 1976, str. 56–64.
- Uspenská A. V., 1958: Metallurgičeskoje proizvodstvo po materialam drevnerusskich selišč, Očerki po istorii russoj derevni, 33, 1959, str. 105–122.
- Uspenská A. V., 1966: Drevněrussoje poselenie bliz g. Dubna, Archeologičeskij sbornik 40, str. 105–111.
- Uspenská A. V., 1970: Selskije poselenija severnoj Rusi X–XIII vv., ČMM 55, 1970, str. 101–110.
- Uspenská A. V.–M. V. Fechnerová, 1956: Poselenija drevnej Rusi, Očerki po istorii russoj derevni X–XIII. vv.

Zusammenfassung

Der Beitrag der historischen Archäologie zur Erforschung von Ortswüstungen in Europa

Verödete mittelalterliche Siedlungen sind schon seit längerer Zeit in fast allen Ländern Europas zum Gegenstand historisch-archäologischer Untersuchungen geworden. Diese Tatsache spiegelt sich deutlich in der tschechoslowakischen und ausländischen Fachliteratur, deren Ergebnisse in der vorliegende Arbeit kurz zusammengefaßt werden. Man

findet dort vor allem die wichtigsten Örtlichkeiten von England bis in die UdSSR, an denen archäologische Untersuchungen verliefen oder noch im Gange sind. Überall erfüllt die historische Archäologie in erster Linie die wichtige Aufgabe einer Dokumentation des Besiedlungsverlaufs. Außerdem untersucht und klärt sie die Form und innere Struktur des mittelalterlichen Dorfes. Mit modernsten Methoden geführte Untersuchungen verödeter Siedlungen ergänzen das Gesamtbild der ländlichen Umwelt und Lebensweise. Erhöhte Aufmerksamkeit gilt konkreten Belegen zum Studium der Gehöfttypen und ökonomischen Struktur landwirtschaftlicher Siedlungen. Die bei solchen Forschungen zulagegeförderten archäologischen Quellen tragen auch zur Einsicht in die gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung im Zeitalter des Feudalismus bei.

Im Rahmen einer kurzen Information konnte ich nicht mehr bieten als mehr oder weniger fragmentarische Bemerkungen. Die Unterschiede zwischen den Angaben für die einzelnen Länder ergaben sich zwangsläufig aus dem Stand der Forschungen und der Bearbeitung ihrer Ergebnisse. Ich kann deshalb in meiner Arbeit keinerlei Ansprüche auf Vollständigkeit erheben, sondern habe nur Grundinformationen darüber zusammengefaßt, was auf dem Feld der Erforschung mittelalterlicher Ortswüstungen in Europa bisher geleistet wurde. Aus diesem Überblick geht hervor, daß die systematische und umfassende Erforschung kompletter verödeter ländlicher Siedlungen vorläufig noch überall der wunde Punkt derartiger Untersuchungen ist. Wesentlich besser sieht die Lage auf dem Gebiet der Erforschung des ländlichen Hauses und Gehöftes aus. Eine Reihe von Erkenntnissen aus den verschiedensten Teilen des Kontinents und der Britischen Inseln läßt neben regionalen Besonderheiten auch auffällige Übereinstimmungen sowohl in der Bauart als auch in der Gesamtdisposition von Haus und Gehöft erkennen. Fast in allen Ländern Europas, besonders in Mitteleuropa, war das 13. Jahrhundert ein wichtiger Meilenstein in der Entwicklung der ländlichen Siedlung. Es wird immer klarer, daß die Grundtatsachen unter dem Aspekt wirtschaftlicher und sozialer Verhältnisse zu beurteilen und nicht etwa nur auf ethnische Unterschiede zurückzuführen. Bei der Erforschung mittelalterlicher Ortswüstungen erfassen historisch-archäologische Untersuchungen die materielle Kultur im breitesten Sinn dieses Begriffs, die dem Studium der Landwirtschaft und des ländlichen Gewerbes unentbehrliche Unterlagen zur Verfügung stellt.

Die historische Archäologie ist eine historische Wissenschaft. Es ist daher ihre Aufgabe mit Hilfe archäologischer Quellen zur Einsicht in die Entwicklung der Gesellschaft, der Siedlungsvorgänge und Lebensweise der ländlichen Bevölkerung beizutragen, die die Grundsicht der feudalen Gesellschaft war. Bei der Beantwortung dieser Fragen ist die archäologische Forschung unentbehrlich und unersetzlich. Die Oberflächendokumentation spielt zwar ebenfalls eine wichtige Rolle, aber alles, was mit den Siedlungs- und Gehöftformen, mit den Wohn- und Wirtschaftsobjekten, Produktionseinrichtungen usw. zusammenhängt, läßt sich bloß im Zuge archäologischer Forschungen klarstellen.

